

Magyarok közt egy európai

Bartók Béla 125 éves! A „lenne” szócska vele kapcsolatban szándékosan kerülendő. Bár egy 1905-ben kelt párizsi leveléből tudjuk, úgy tartotta: nem igaz a lélek halhatatlansága, az nagyon is véges valami – mégis is jó lenne hinni, hogy példájával ma is hatni tud. Amennyiben ez igaz: a lelke közöttünk munkál, akkor pedig előbb, mint valaha.

Még a Mozart-örömnapi árnyékában is odafigyel rá a világ, s ha nem is olyan nagy csinnadrattával, de méltón emlékezik meg a modern zene lángoszlopáról, aki Schönberg és Stravinsky mellett az új muzsika formanyelvének egyik megteremtője volt. A „Kékszakállú herceg vára”, „A fából faragott királyfi”, „A csodálatos mandarin”, az „Allegro Barbaro”, a II. hegedű- és a III. zongoraverseny, a „Divertimento vonószekarra” a „Concerto zenekarra”, esetleg a szvittek és szonáták szerzőjét ünneplik. Talán kötelességszerűen felemlégetik népzenei kutatásait is, de sok szót nyilván nem vesztegetnek rájuk. Fáj látni, hogy az évforduló kapcsán idehaza sem kap túl sok említést a hazai nemzetiségekhez, a környező népekhez való kötődése.

Apai ágon magyar ősökkel büszkélkedhetett, édesanyja, Voit Paula révén azonban ereiben német vér is csörgedezett. Tehetségének első felfedezője Altdörfer Keresztély, soproni orgonista és zeneszerző volt. Nagyváradon Kersch Ferenc egyházi karnagy és komponista, Pozsonyban az ugyancsak német eredetű Erkel László (nemzeti operánk megteremtője, Erkel Ferenc fia) tanították. Első zenei keresményét, amelyből friss kottákat tudott vásárolni egy Róth nevű tanfelügyelő és egy Biermann nevezetű úr biztosította a házi koncertjeiken való fellépésekért. A pesti zeneakadémián Thomán István és Koessler Já-

nos voltak legfőbb mesterei (előbbi a zongora-, utóbbi a zeneszerzés-tanára volt), de időnként a csakúgy német születésű Herzfeld Viktor óráit is látogatta. Első nyilvános fellépését Gianicelli Károly, a Magyarországon élő olasz nagybőgőtanár szervezte meg a Lipótvárosi Casinóban.

Akkoriban igen sok osztrák-német zeneművész, zeneoktató dolgozott az akadémián, amiért is számos kritika érte az intézményt. A Pesti Hírlap 1902. november 9-ei számában Kern Aurél egyenesen az intézmény bezáratását követelte, „német nyelvű, szellemű és irányú”-nak, „vérmérgezésnek, halálos betegségnek” bélyegezve azt. Bartók egy, az édesanyjának írt levélben védelmébe veszi a megtámadottakat. „Létezik-e csak egy magyar gordonkaművész? Vagy van-e olyan magyar zeneszerző, aki Koesslert pótolhatná (s aki elvállalná a tanárságot)? ...Küzdjenek inkább az osztrák hadsereg zsarnoksága ellen!” Tanáraival egyébként is bensőséges kapcsolatban állt. Mihálovich Ödön, a Zeneakadémia akkori igazgatója a tantestület díszvacsorájára is meghívta. (Még tanári köszöntő is elhangzott az ifjú Bartók tiszteletére).

Már ekkor kitűnt, hogy magyar öntudata nem képes ellenséget látni más nemzetek fiaiban. Kossuthszimfóniáját – hazafiságának bizonyságaként, a zenei magyarság felé tett fontos lépésként – zajosan ünnepelték. Magyaros ruhákban járt, kikérte magának, ha otthon németül szóltak hozzá, Elza húgát következetesen Böskének nevezte, mindenütt a magyar nyelv térnyerését szorgalmazta, de német származású tanárait továbbra is nagyra tartotta. 1903-ban – az említett szimfónia bemutatása évében – rossz egészségi állapota miatt az ausztriai Gmundenben dolgozott. Ott vetette papírra a következő gondolatot: „Kell, hogy minden ember, midőn férfivá fejlődött, megállapítsa, minő ideális cél érdekében akar küzdeni, hogy e szerint alakítsa egész munkálkodásának, minden cselekedetének mineműségét. Én részemről egész életemben minden téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzet és a magyar hazá javát...”

E szolgálat legfontosabb területének az eredeti magyar népzene felkutatását tekintette, ám amikor szembesült a magyarsággal együtt élő nemzetiségek énekeinek nemzeti dallamkincsünket is átjáró kulturális hatásaival, azonnal kiterjesztette a leletmentést rájuk is. Kutatóútjain felvett fonográfhangerei csak így válhattak igazán egyetemes értékűvé. „Fölismerem..., hogy a tévesen népdaloknak ismert magyar dallamok – amelyek többé-kevésbé triviális népies műdalok – kevés érdekességet nyújtanak, és így 1905-ben hozzáfogtam a mindaddig teljesen ismeretlen magyar parasztzene felkutatásához. [...] Kutatásomat tisztán zenei szem-

pontból kiindulva és kizárólag magyar nyelvterületen kezdtem meg, később azonban a szláv és román nyelvterületeken is folytattam” – írja önéletrajzában.

1928-ban megjelent tanulmányában (Magyar népzene és új magyar zene) nyomatékosítja: „A magyar paraszt, s éppígy a háború előtti Magyarország más parasztnépei, pl. a román és a szlovák parasztság, hihetetlenül nagy zenei kincset őriznek népi melódiáikban. [...] Az ún. művelt körökben teljesen ismeretlen volt ez... még csak nem is sejtették, hogy egyáltalán van ilyenfajta zene”.

Gyűjtő- és harcostársa, Kodály Zoltán jegyzi fel róla (A folklorista Bartók, 1950.): „Kezdetből fogva tisztában volt vele, hogy a szomszéd népek zenéjének ismerete nélkül a magyart sem ismerhetjük meg igazán. S mivel gyűjteményünk kevés vagy semmi, ez a tennivaló is ránk vár. Mire levette a magyar ruhát, az akkori közhangulatban gyökerező, kezdeti szűk nacionalizmus nagylátókörű internacionalizmussá szélesedett anélkül, hogy magyarsága csorbát szenvedett volna.”

Hogy szót értsen az énekesekkel, s helyesen rögzíthesse az idegen nyelven elhangzó dalokat, megtanult románul és szlovákul is. Kodály azt írja, hogy egyébként is nagy nyelvtanuló volt. A németet otthonról hozta, angolul zeneakadémistaként, franciául 1905-ben párizsi tartózkodása idején, spanyolul pedig 1906-ban tanult meg, amikor hosszabb ideig

az Ibériai-félszigeten turnézott. 1912 körül egy oroszországi csuvas-tatár tanulmányút tervével foglalkozva, megkezdte az orosz nyelv elsajátítását is, arab gyűjtése miatt egy évvel később viszont arabul tanult. 1936-ban a társasági érintkezés szintjén a török nyelvvel is megismerkedett.

Zeneszerzőként nem sokkal a folklorista indulást követően kezdődött meg a hazai vesszőfutása. Modern műveit fokozódó ellenszenv és értetlenség kísérte. Zenebonának, hangzavarnak ítélték, a sajtó is ezt az értékelést sulykolta. Legkedvesebb költője, a hasonló támadásokat megélt kortárs, Ady szavai rá is igazaknak bizonyultak, őt is „elátkozza százszor Pusztaszer”. A közhangulatot jól jelzi az az általánosan elterjedt vicc is, amely főszereplőjének a halála után két némafilmet vetítenek, hogy eldöntse: a pokolba, vagy a mennyországba kívánczik-e inkább. Az utóbbit dögunalmas helynek mutatja a vetítőtáblán, a pokolban viszont bort isznak és cigány muzsikál, így a vidámabbnak tűnő helyet választja. Mivel azonban bűnös lélek volt a poén szerint a bor, ami várja: csiger, a zene, amit húznak: egy Bartók-hegedűverseny. Ettől pokol.

1908-ban Berlinben botrányba fulladt II. magyar szvitjének előadása, így itthon folyamatosan vonakodtak a műsorra tűzésétől. Egy éven át eljátszhatatlannak minősítették. Zongoradarabjait is kegyetlenül leszólták. A kakofóniák, disszonanciák, az akusztikus feszültségek ekkor még alig találtak értő fülekre. Még a hozzá közelálló műítészek is akként mentegetik, hogy az övé még a jövő zenéje. „Bartók olyan utakra tévedt, melyekre mi, szegény halandók nem követhetjük. Azt sem tudjuk, hova vezetnek ezek az utak” – írta egy 1910-es hangversenye nyomán a Budapesti Hírlap az évi március 20-ai számában Kern Aurél.

Igencsak bánthatta mindez, de látszólag mit sem törődött vele. Belevetette magát a folklorismunkába. 1908-ban jegyzett le először román népdalt, miközben az erdélyi magyar dallamkincset gyűjtötte Erdélyben. 1909-től már tudatos román gyűjtésbe kezdett Belényes környékén. Ebben későbbi barátja, Bușiția János volt folyamatos segítségére, de az ügy érdekében Dimitru G. Kiriac román zeneszerzővel is felvette a kapcsolatot. Csak 1910-ig közel négyszáz román népdalt rögzített az akkori Bihar megyében és kétszázat más tájakon. Gyűjtését kiadta a bukaresti román akadémia. („Úgy látszik a románok sokkal többet törődnek népdalaikkal, mint a magyarok. Bezzeg nálunk Pesten ki tudja, mikor vállalkozik hasonló kiadásra.” – írta Bușițiának 1911-ben.) Ekkor Magyar- és Drágcséke táján folytatott gyűjtést. A Túrócszentmártoni Könyvnyomda Rt. által megjelentetett Szlovák dalok (Slov. Spevy) című sorozat kiadása annyira fellelkesítette, hogy csaknem négyszáz darabból álló kéziratos szlovák dalgyűjteményét felkínálta a cégnek. „A Slov. Spevy kiadása olyan gyönyörű vállalkozás, hogy az mindenki részéről a legnagyobb támogatást igényelheti. Épp ezért én közlés céljából ingyen engedem át egész gyűjteményemet. [...] Igen csu-

dálatos, hogy Önök minden állami segítség nélkül, csupán dilettáns gyűjtőkkel, egészen egyedül ilyen szép gyűjteményt tudnak kiadni, amilyen nekünk magyaroknak, sem a horvátoknak nincs.” ugyanakkor jelezte azt is, hogy mire ezeket kiadják, Tókésújfaluról és Felsőelefánt-ról (Nyitra megye) újabb 80-90, s még négy Gömör megyei kisközségből (Ratkó-bisztró, Fillér, Gerlice és Krovaka) 200 szlovák népdalra számíthatnak tőle. 1912-ben Torontál megyében végzett gyűjtést. Petrovoselon, e szerb nevű, de tiszta román lakosú faluban rengeteg népi éneket jegyezhetett fel. Lelkendezve írta Bușițiának, hogy a faluban egy ősoboát, egy hatlyukú, bevágott nyelvű hosszú nádsípöt is felfedezett. Kitérő örömmel, elsőként jegyzett fel egy – a karácsonyi betlehemezéshez, vagy a tavaszi kislejáráshoz hasonló, ám attól jelentősen eltérő tartalmú – cigányok által őrzött helyi népszokást is: „...esőt kérő énekeket találtam. Szárazság alkalmával cigánygyerekek járnak házról házra vele; egyik közülük zöld gallyakba öltözik. Ezt énekmondás után a házbeliek vízzel leöntik...”. Az ipolysági tót dudással való találkozást hasonlóan nagy élményként élte meg. Minden megtartott hagyományban – legyen az bármely népe – gyermeki örömet lelte.

1913-ban folytatódott az éles kirohanások zeneszerzői munkássága ellen. Haraszi Emil durva és sommás műbírálatában (Budapesti Hírlap) így írt a „Deux images” előadását követően: „...kaotikus hangkeverék, melynek fölületén nem úszkál egyetlen téma sem... A Falu táncában már több az eredetiség, habár az alaptéma oláh csúrdöngölő...” Ugye, tetszenek érteni ennek a „habár”-nak a jelentőségét is? „Hát őt már semmiféle magyar muzsika sem érdekli? – folytatódik egy újabb támadással a kritika – Cseh, oláh, tót és tudja Isten, miféle zenéknek szegődött apostolává, csak éppen a magyart hagyta cserben.”

Az akkori vezető zeneemberek csatlakoztak a koncentrált támadáshoz, s maguk is tehetségtelen kontárnak bélyegezték Bartókot. Egy időre visszavonult a pódiumtól. Sem zeneszerzőként, sem előadóként nem jelentkezett. „Egy esztendővel ezelőtt engem, mint zeneszerzőt hivatalosan kivégeztek” – szaggatta fel a sebeit később. Egy segítségét kérő levélre keserűen azt válaszolja, hogy ha az adott zenei ügy mellé állna, abból csak kára származna a szervezkedőknek. Tétlenkedéssel azonban senki sem vádolhatta: fonográfjával előbb a Bánát falvait járta, majd a kontinensről is elmenekült. Afrikába, Algériába utazott az arab népzenei hagyományok tanulmányozására. Még abban az évben megkezdte a Kodálllyal együtt lejegyzett ötezer magyar dallam osztályozását is. Hogy összevethessék a környező népek dalaival, ő maga kb. háromezer szlovák népdalt osztályozott ugyanebben a rendszerben, megteremtve ezzel az össze-

hasonlító zenetudomány alapjait. Fia, ifj. Bartók Béla (Apámról, 1955.) írja róla: „Még az első világháború előtt, nagyrészt saját költségére több Hunyad megyei román parasztot hozatott fel Budapestre népdalok bemutatása céljából.” A minden ízében, eresztékében recsegő-ropogó Monarchiában és a hasonlóan nemzetiségi feszültségekkel terhes, s épp e miatt végoráit élő történelmi Magyarországon Bartók személyében akad valaki, aki folyvást a másik népcsoport értékeit kutatva, azokat felmutatva igyekezett szembe menni a hivatalos a vesztet okozó kultúrpolitikával. Mi volt Don Quijote szélmalomharca ehhez képest? S mit kellett nyelnie ezért a háború alatt és után?

A világegés kezdetéig 1170 viaszhengernyi anyagot, s a róluk lejegyzett 3300 dallamot adott át a Nemzeti Múzeumnak. A háború évekre megakadályozta a népdalgyűjtésben.

1917-ben megírta A fából faragott királyfi című balettjét. Az Operaháznak akkor hét karmestere volt, s mind a hét megtagadta, hogy Bartók-művet dirigáljon. Zagyvaléknak kiáltották ki ezt a zenedarabot is. Balázs Béla emlékei szerint, amikor végül egy olasz vendégkarmesterrel megkezdődtek a próbák az Operaház akkori brácsistája adta ki a jelszót: fölösleges hangolni, majd szándékosan hamisan játszottak. Egisto Tango azonban határozott volt, a bemutató fergeteges sikert hozott. Külföldön is felkapott lett a darab. Tango egy évre rá a Kékszakállú herceg várát is diadalra vitte.

A tanácsköztársaság alatt Kodálllyal és Reinitz Bélával együtt voltak a háromtagú zenei direktórium tagjai, s amikor 1920-ban Kodály fegyelmi ügyében ezt is a fejére olvasták, maga is bejelentkezett vádlottnak. Nem hagyhatta, hogy a közös felelősségre vonás egyedül a barátját sújtsa (Reinitz is így járt el). Bartókot Potemkin-falnak használva, néhányan az újonnan felállítandó Zenei Tanács tagjaként szereték volna látni, de ő nem kívánta hitelesíteni a testületet. „Nem óhajtanék egy olyan összeállítású Zenei Tanácsban helyet foglalni, melyből az ország legjobb zenészei hiányoznak.” – írta példátlan szolidaritással, mellőzött kollegái védelmében a sajtóhoz eljuttatott közleményében.

Ilyen áron nem kívánt népszerű és elfogadott lenni. Így aztán miközben szép lassan világhírűvé lett, hazájában továbbra is kirekesztett maradt. Különö-

Bartók Béla szobra Újbudán, a Bartók Béla úton, a Feneketlen tó mellett

sen felkorbácsolta az indulatokat azzal, hogy egy német szaklapban az erdélyi román népzeneről publikált egy jelentős tanulmányt. Ezt ellenfelei – erősen félremagyarázva – kútmérgezésnek, nemzetellenes megnyilvánulásnak, a „magyar kultúrfölény” aláásásának bélyegezték és elítélték a hazai közvéleménnyel. („Bartók román kultúrterületnek hirdeti Máramarost, Ugocsát stb.” – hangzottak a vádak.) 1923-ban ismét súlyos érzelmi sebeket kapott, amikor Ady verseire írt külföldön kiadott öt dalát a bebörtönzött, majd emigrációba kényszerült pályatársnak, Reinitz Bélának ajánlotta.

Ez idő tájt francia kritikus, Henry Prunières szinte rajongó ismertetőt tett közzé róla a *La Revue Musicale* hasábjain. Külön kiemelte, hogy zongoradarabjait mennyire áthatják a magyar és a román népdalok jellegzetes ritmusai, s milyen mélyen hatott rá a hegedűre és zongorára írt szonátájának cigányos cifrázása, kesergően eszeveszett, különös ritmusa. Úgy ítélte meg, hogy a II. hegedű-zongora szonáta Európa húsz év óta írt legjelentősebb zenéje.

Bartók beutazta Európát, de még Amerikába is átruccant. Egyre közkedveltebb volt a hangversenytermekben. Divatba jött, értékelni kezdték. Mindközben sem feledkezett meg azonban kultúráközi misszióiról. 1925-ben rendezte sajtó alá román kolinda-gyűjteményét, s jelentetett meg német kiadásban magyarországi népdalokat. Csehországban dicsőítő cikkben emlegették a valódi szlovák népdalok közreadásáért.

Amikor elhatalmasodott rajta az újabb világháború előérzete, művészi eszközeit mozgósítva igyekezett műveivel ébreszteni a koncertlátogató közönséget. A *Cantata Profana* egy magyar-szlovák-román kantátahármas első darabjaként készült el egy ősi román népi ének szövegére. *Szabolcsi* Bence értékítéletével szólva Bartók a „népek testvérré válásának szolgálatával” igyekezett elejét venni az újra rossz

irányba forduló folyamatoknak. „Bartók ebben a műben – így összegez Szabolcsi – a maga legszentebb hitvallását látta.”

A mű végmondata – „*Csak tiszta forrásból*” – valóban az egész bartóki életmű vezérgondolata lehet. A kantáta fogadtatása tüntetésekkel ért fel. „Hallgassátok a tomboló tapsokat a karzatról, hol az ifjúság tolong! Ki meri állítani, hogy az emberi szabadság hirdetőjének nincs visszhangja ebben a században?” – lelkesedett *Tóth Aladár* a *Pesti Napló* 1936. novemberi 10-ei számában.

József Attila a *Thomas Mann* üdvözlése című versében a nagy német humanistát „fehérek közt egy európai”-nak nevezte. Bartókot ugyanígy megilleti ez a cím. Az elkövetkező vészterhes idő-

ben, ami Hitlerrel Európára szakadt, emberségből, magyarságból, európaiságból, és az értelmiségi felelősségvállalásnak nevezett tantárgyból egyaránt jellesre vizsgázott.

Amikor hírért vette, hogy *Toscanini* olasz fasiszták véresre verték, mert nem volt hajlandó elvezényelni himnuszukat, a *Giovinezzát*, nemzetközi tiltakozó akcióba kezdett. Azt akarta elérni, hogy a művészvilág felháborodása hangot kapjon, s hogy a művészet szabadságának intézményes védelmére alkalmas világszervezet jöjjön létre. Eppen ezért vett részt – mások mellett éppen *Thomas Mann*-nal és *Karel Čapek*kel – 1931-ben a Népszövetség által létrehívott kulturális bizottság ülésén is Genfben. A konferencia azonban arról győzte meg, hogy a világ a kulturális együttműködés terén sem remélhet sokat a genfi szervezettől. Járt a hát tovább a saját megkezdett útját. 1934-ben például levélben fordult *Vinko Žganec* horvát népzene kutatóhoz *Kuhač* és *Kuba* boszniai-hercegovinai nagy népdalgyűjteménye kapcsán. Leírta, hogy magyar szempontból csak Mura-köz vonatkozásában lát érintkező pontokat, de mivel a bánáti, sőt a bihari románok népzenejében is sejt számos délszláv hatást, szeretne elmélyülni a Szarajevóban kiadott anyagban. Szeretné – írta – azt is megtudni, hogy az úgynevezett bolgár ritmusfajta előfordul-e szerb-horvát nyelvterületen. Ehhez kért segítséget a címzettől. 1936-ban a kutatói szerencse keletre vitte. A török kormány meghívásának tett eleget, akik előadásra kérték. A magyar és a török zene kapcsolatai mellett elsősorban azon tanácsaira voltak kíváncsiak, hogy miként születne meg a török nemzeti zene. Amikor a levélváltások során hírért vette, hogy Ankarában zenei főiskolát szervezve tanárokat keresnek, igyekezett néhány, zsidósága miatt mellőzött zenészt (*Seiber* Mátyás zeneszerzőt, gondokást, valamint *Engel* Iván és *Kentner* Lajos zongoraművészeket) beajánlani oda. Törökországi

útját természetesen népzene gyűjtésre is felhasználta. Kis-Ázsia kellős közepén rögzített teljesen magyarosnak ható dallamokat. „Nyilvánvaló, hogy ez az egyezés nem véletlen... Hiszen a jugoszlávoknál, az északi és nyugati szlávoknál, a görögöknél ilyenek nyoma sincs; még a bolgároknál is csak szóróányosan találhatók. Ha tekintetbe vesszük, hogy ilyen szerkezetű dallamok nagy elterjedésben eddig csakis a magyaroknál, az Erdélyben levő mezőségi és moldvai csángók körül körüli románoknál, továbbá a cseremiszeknél és északi török népeknel ismeretesek, akkor egyre bizonyosabbnak látszik, hogy ezek egy régi, ezer év előtti török zenei stílus maradványai.” – írta beszámolójában (Népdalgyűjtés Törökországban, 1937).

Abban az évben már szeizmográfnál pontosabban észlelte a rövidesen bekövetkező földindulást, a megállíthatatlannak tűnő végzetet. Előbb Mussolini Itáliája veszett el a számára. „Eredetileg Olaszországba akartunk menni, de gyűlöletem Olaszország iránt az utóbbi időben olyan természetellenesen nagy lett, hogy egyszerűen nem tudom magamat rászánni, hogy betegyem a lábam...” – írta bázeli barátjuknak, Annie Müller-Widmann asszonynak. „Csak éppen az nem tetszik nekem, hogy abban az országban van, amelyben most van (remélem, érti, mit gondolok és miért!) ...En abban az országban nem akarok senkivel sem kapcsolatba lépni...” – dohog egy évre rá a Tokióban időző ismerősének küldött levélben. Egy Németországi pályaudvarról Budapestre küldött képeslapon még az állam nevét sem volt hajlandó leírni. A náci jelképet lerajzolva, így aposztrofálta azt: „most dicső [horogkereszt]országban csücsülök vonatcsatlakozásra várva, no nem is jó szántamból!”. Ausztria német bekebelezése után még vészjóslóbb lett: „...az a közvetlen veszély forog fenn, hogy Magyarország is megadja magát ennek a rabló és gyilkos rendszernek. A kérdés csak az, hogy mikor és hogyan? Hogy aztán egy ilyen országban hogyan tudok tovább élni, vagy – ami ugyanazt jelenti – dolgozni, el sem lehet képzelni”.

Az Anschluss egyébként bécsi kiadóvállalatát is náci céggé züllesztette (a régi vezetőket egyszerűen kirúgták). A Bartók és Kodály előadásait intéző bécsi társaság is német kézre került. Az imént említett bázeli barátnak megdöbbenve számolt be róla, hogy már kérdőívet is küldtek, arról faggatva a két magyar zeneszerzőt, hogy nagyszülőikig bezárólag árják-e. Mivel tökéletesen tükrözi a mindkét művész érzelmeit, érdemes hosszabban idézni a válaszreakciójukat. „Természetesen ezt a kérdőívet sem én, sem Kodály nem töltjük ki: a mi álláspontunk az, hogy az ilyen kérdezgetések jog- és törvényellenesek. (Tulajdonképpen kár, mert a válaszolások során jó tréfákat lehetne üzni, pl. elmondhatnánk, hogy nem vagyunk árják – mert végeredményben [ahogy a lexikonokból értesülök] az árja indoeurópaiak jelent; mi magyarok azonban finn-ugorok vagyunk. Sőt talán fajilag észak-törökök, tehát egyáltalán nem indoeurópaiak, és ennek következtében nem árják. Egy másik kérdés így hangzik: Hol és mikor sebesült meg? Felelet: 1938. március 11., 12. és 13-án Bécsben. (Az Anschluss napjaiban.) Sajnos ezeket a tréfákat nem engedhetjük meg magunknak, mert ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy ehhez a

törvényellenes kérdőívhez nincs semmi közünk, és ezért válaszolatlanul kell maradnia...”

Ugyancsak Bazelbe ment a levél, amiben május végén így panaszodik: „Az általános izgalmakat valóban már alig lehetett elviselni, a legvadabb hírek terjengtek zsidó pogromokról”. Élete legkeményebb lelki tusakodásába kezd: „El kéne menni innen, ama dögvész országnak a szomszédságából, messzire-messzire, de hova: Grönlandba, Fokföldre, Tűzföldre, Fidzsi-szigetekre, vagy még a Mindenható se tudja hova!”

A Londonban élő Veress Sándornak 1939 nyarán a neves művészek felelősségét fogalmazza meg. Ma is megrázó Bartók tépelődése. „Ha valaki itt marad, holtan elmehetne, ezzel hallgatólag beleegyeznek mindabba, ami itt történik, mondhatják. És ezt még meg sem lehet nyilvánosan cáfolni, mert akkor abból csak baj lesz, és céltalanná válik az itt maradás. Viszont azt is lehetne mondani, bármilyen kátyúba kerül az ország szekere, mindenkinek otthon kell maradnia és segítenie a dolgokon tőle telhetőleg. Csak az a kérdés, van-e belátható időn belül remény arra, hogy eredményes segítőmunkát lehet elérni... Nekem nincs semmi bizalmam.”

Édesanyja halála után az utolsó kötelék is elszakadt, ami maradásra bírta. Kéziratait előbb Svájcba, majd Angliába menekítette, s végül ő is elindult Amerikába.

Mielőtt elindult végrendelkezett. Egyebek mellett szigorúan meghagyta, hogy amíg Magyarországon akár csak egyetlen Hitlerről és Mussoliniról elnevezett utca vagy tér is akad (Budapesten épp az Oktogon meg a Körönd viselte a nevüket), róla semmit sem szabad elnevezni.

Az Egyesült Államokban szervezett hangversenyei kezdetben nem jártak kellő sikerrel. A Columbia Egyetem a doktorává avatta, s munkát adott neki. Igazán akkor nyugodott meg, amikor kiderült, a Milman Parry által hátrahagyott – 1933-34-ben a Balkán-félszigeten felvett – 2600 hanglemeznnyi szerb és horvát hősi ének, s más népdalok lejegyzésével, osztályozásával, elemzésével foglalkozhat. A magyar, északi szláv, román, szerb, horvát és bolgár népzeneiről is tartott ismeretterjesztő előadásokat. 1942-ben már a halálos kórral küzdött. A betegség felett aratott időleges győzelme tette lehetővé számára az utolsó nagy művek megalkotását. 1945. szeptember 26-án hunyt el New Yorkban. Földi maradványait 1988-ban hozták haza. Budapesten, a Farkasréti temetőben helyezték örök nyugalomba.

Mielőtt elindult Amerikába, a Zeneakadémián adott koncertet. Barátai, tisztelői tudták, búcsúhangversenyét hallják. A műsor végén, ráadásként az „Elindultam szép hazámból, híres kis Magyarországból. Viszsanéztem félutamból, szememből a könny kicsordul...” – kezdetű népdalunkat zongorázta el, miközben a sírással küzdött. Nem tudhatjuk az adott helyzetben, kit is sajnált jobban: magát-e, vagy országát és népét, népeit.

Vajon, ha ma nézne vissza ránk, nem csordulna-e ugyanúgy a könnyre?

Hegedűs Sándor